

Харченко Л.М.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ СВОБОДИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР)

У статті зазначається, що основним суб'єктом реалізації свободи та відповідальності є людина як особистість, оскільки відповідальність за діяльність будь-яких соціальних суб'єктів, а не лише фізичних осіб покладається на відповідальних представників цих соціальних суб'єктів.

Розуміння співвіднесення свободи та відповідальності людини на різних етапах розвитку філософської думки було зумовлено особливостями комунікаційних, інституційних та соціокультурних характеристик тих епох, у які створювались відповідні історичні концепції співвіднесення свободи та відповідальності. За доби глобалізації відповідальність людини визначається зростанням впливу на поведінку людини механізмів масової комунікації, перманентною модернізацією соціальних інститутів тощо.

Ключові слова: свобода, відповідальність, особистість, суспільство, глобалізація, масова комунікація, моральні принципи та цінності.

Постановка проблеми обумовлена особливими проявами соціально-філософської проблеми співвіднесення свободи та відповідальності за доби глобалізації. Значно зростають у новому суспільстві, яке охоплює собою все людство, можливості для особистості реалізувати свою свободу. Водночас змінюється саме розуміння свободи та механізми її реалізації, які стають дедалі складнішими і альтернативними такою ж мірою, як і взаємно незалежними. Це не означає можливості уникати відповідальності за вчинене, але урізноманітнює її. Таким чином, у суспільстві на стадії його глобалізації свобода і відповідальність виявляються ще тісніше взаємопов'язаними. Необхідність виявлення реальних та потенційних зв'язків свободи і відповідальності за таких принципово нових умов і зумовила актуальність даного дослідження.

Глобалізація має декілька характерних ознак, за якими можна простежити розвиток проблеми співвіднесення свободи і відповідальності. До таких можна віднести становлення єдиної світової соціальної системи, яке супроводжується зокрема створенням структури глобальних соціальних інститутів, створенням єдиного інформаційного простору, трансформацією сфери культури у єдиний мультикультурний простір. Це призводить до зміни статусу традиційних спільнот та появи принципово нових, що разом

з вищезазначеними трансформаціями змінює також поля реалізації свободи та сфери і ступінь відповідальності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема відповідальності різних суб'єктів діяльності вже отримала певне висвітлення у зарубіжній та вітчизняній літературі. В основному «відповідальність» розглядається в межах етичної, юридичної чи політичної проблематики, але й тут фундаментальні праці, де концепт відповідальності був би власним предметом дослідження, відсутні.

Важливі передумови для розробки даної теми були створені в працях фахівців з соціальної філософії, насамперед, В. Андрущенко, І. Бойченка, Л. Губерського, Т. Ящук, роботи яких становлять методологічний фундамент наукової розробки питання про відповідальність соціального суб'єкта.

Варто зауважити, що наше дослідження торкається співвідношення свободи та відповідальності саме за умов глобалізації, оскільки класична постановка цього питання вже була достатньо висвітлена у філософській літературі, де ця проблема розглядалась досить широко. Це праці Х. Гроссмана, В. Еркомайшвілі, Р. Косолапова, В. Маркова, А. Плахотного, Е. Рудковського. Для даного дослідження філософська класика є історичною основою, бо кожний значний культурно-

історичний етап розвитку філософії конкретизував у своїй проблематиці аналіз вибору людини та її відповідальності. Відповідальності, як особливому типу взаємодії людини та суспільства, присвячені роботи Л. Грядунової, Г. Заболотної, П. Сімонова, М. Цветасвої.

Етичний аспект даної проблематики розроблявся в працях Т. Василевської, Н. Головки, В. Канке, А. Черменіної, за якого поняття відповідальності підносилося на рівень моральної цінності.

Поняття «відповідальність» є одним з наріжних під час осмислення екологічної проблематики взаємовідношення «людина-природа», постаючи як всезагальний моральний принцип і моральнісний закон людського буття в дослідженнях К.-О. Апеля, Г. Йонаса, К.М. Маєр-Абіха, М. Ріделя.

Метою статті є виявлення особливостей прояву та системний аналіз концепту свободи та відповідальності за умов глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Свобода постає як засада участі людини у житті певної спільноти: якщо у традиційних суспільствах нерідко це свобода з однією опцією вибору (хоча й там наявна соціальна стратифікація і тому хоча б мінімальна, але все ж соціальна динаміка), тоді у суспільстві глобалізованому наявний не лише великий вибір співіснуючих спільнот, але й значно ширші, у тому числі й інституалізовані можливості вибору спільноти, до якої може віднести себе особистість.

Зокрема, Річард Рорті визнає, що на певному етапі створення демократичного суспільства раціоналістичний універсалізм був необхідним. Проте Рорті відмовляється визнавати ці принципи засновниками сучасного лібералізму: «Гегельянські захисники ліберальних інституцій знаходяться у позиції захисту, на основі самої лише солідарності, того суспільства, яке традиційно ґрунтується на вимозі чогось більшого, аніж просто солідарність» [4, с. 7].

З цього приводу Рорті зазначає два моменти. По-перше, існування метафізичної сфери загальнолюдських прав має таке ж саме відношення до прав конкретної людини, як існування чи не існування Бога: це відношення рівноцінно можна вважати і найважливішим, і зовсім несуттєвим. По-друге, не дивлячись на певну релятивістичність постмодерну, «...існує різниця між тим, щоб говорити, що кожна спільнота є хорошою тією ж мірою, як і інші, і говорити, що ми повинні приймати рішення, виходячи з тих плетив, якими ми

є, з тих спільнот, з якими ми зараз себе ідентифікуємо» [4, с. 12].

Іншим важливим аспектом виявлення соціальної значущості свободи як засади існування спільнот є виявлення значення ідентифікації індивідів зі спільнотою як механізму відтворення, реконструкції спільнот. Така ідентифікація, з одного боку, потребує свободи особистості, а з іншого – здійснюється на ціннісних засадах.

Для методології вивчення ідентичності це мало свій наслідок у критично раціоналістичній позиції щодо аналізу процесів соціальної ідентифікації. В рамках раціоналістичної парадигми інтерпретації процесу становлення індивідуальної ідентичності, який приміром репрезентується історичним підходом генеалогією знання М. Фуко, вважається, що цей процес зазнає значних змін в результаті зміни соціально-економічних умов. Ці трансформації можуть знайти відображення в теоретичному обґрунтуванні онтологічного статусу нації і методології її вивчення, і будь-яка спроба відокремити дослідницький процес від політичного – є безперспективною [5, с. 11].

Ідентичність в соціумі представляє собою певне унікальне сполучення регуляторів та процесів регуляції діяльності конкретних індивідів. Він виділяє три способи інтерпретації феномену соціальної ідентичності: раціоналістичний, екзистенціальний, структуралістський. Перший акцентує увагу на детермінації ідентифікаційних процесів соціальними, економічними та політичними феноменами – він підкреслює проблему детермінізму соціальних явищ. Екзистенційна інтерпретація обґрунтовує доцільність того, щоб інтерпретація була пов'язана не лише з теоретичними дослідженнями, а й охопленням «існування індивіда у його простій фактичності, безпосередньо торкатись його екзистенційно» [5, с. 262].

Категорія індивідуальної ідентичності, таким чином, як термін, що вказує на стійкість деяких соціальних, культурно-історичних характеристик індивідуальних соціальних суб'єктів в соціальних практиках, припускає існування рівня колективної ідентифікації. Особистість завжди включена, об'єктивно або суб'єктивно, у ті або інші спільноти, або колективи. Фактично мова в даному випадку йде про колективну ідентичність.

В цьому контексті ідентичність представляє собою процес конструювання смислу на основі певної культурної властивості, чи відповідної сукупності культурних властивостей, які мають пріоритет по відношенню до інших джерел смислу.

Саме як цінність феномен відповідальності співвідноситься для особистості з феноменом свободи. В такому разі об'єктивні соціальні характеристики свободи – її інституційні, мережні та культурні передумови – постають для особистості як шляхи реалізації її свободи.

Для аналізу відповідальності як цінності варто звернутися до сфери моралі. Адже саме у цій сфері має своє походження ця проблема, а похідними виявляються «регіональні» відповідальності: правова, політична, економічна, релігійна тощо. Мораль традиційно розуміється як така система цінностей і нормативів, що має пріоритетність порівняно з іншими аксіологічними й нормативними системами.

У традиційних суспільствах нерідко це свобода з однією можливістю вибору – коли людина може або бути членом тієї спільноти, у якій вона народилася, або взагалі втрачає статус члена суспільства. Хоча наявність соціальної стратифікації у традиційних суспільствах припускає також обмежену, хоча б мінімальну, але все ж соціальну динаміку як простір свободи. Втім, така динаміка практично не припускає вибору особистістю власної ідентичності. Цей вибір залишається надто обмеженим, щоб можна було говорити про різні соціальні виміри реалізації людиною як особистістю своєї свободи. А відповідно – значно обмеженим постає і поле можливої відповідальності особистості у традиційному суспільстві. Фактично, воно обмежується родинним колом та відносинами сусідства.

Натомість, у суспільстві глобалізованому наявний не лише великий вибір вільно співіснуючих спільнот, але й значно ширші, у тому числі й інституалізовані можливості вибору спільноти, до якої може віднести себе особистість.

Глобалізація, що охопила всі сфери сучасного буття людини, створила нову наукову галузь – глобалістику, продовжує ставити перед дослідниками нові питання, насамперед, щодо її природи, змісту і наслідків. Існують різні концептуальні підходи відносно цього. Доволі поширеним є трактування глобалізації як такої, що фактично продовжує епоху модерну, кінцево реалізуючи завдання творення індустріальної, ринкової економіки, представницької демократії, системи захисту прав і свобод людини. Отже «кінцево» означає вирішення певного спектру проблем.

Глобалізацію найчастіше ідентифікують з якісно новими рівнями інтегрованості, цілісності та взаємозалежності. Ці характеристики перш за все вказують на просторове розширення

регулювання суспільних відносин. Наступний критерій глобалізації – характер взаємодії держави і суспільства, відображенням якого є та чи інша ступінь свободи та реалізації прав людини. Глобалізація ставить за мету безумовне збереження природних прав і свобод людини.

Проблема відповідальності взаємопов'язана з проблемою залученості особистості до функціонування соціальних інститутів. За доби глобалізації відбувається суттєва трансформація традиційних та поява нових соціальних інститутів. У зв'язку з тим, що на зміну традиційній, «надійній» інституційній структурі традиційного суспільства приходить багатовимірні і варіативна інституційна структура суспільства глобалізованого з'являється поняття ризиків, пов'язаних з таким функціонуванням соціальних інститутів, яке критично залежне від поведінки людей як членів цього глобалізованого суспільства.

В духовному житті особистості ніщо раз і назавжди не гарантовано. Формування і розвиток відповідальності особистості – це завжди драматичний, суперечливий, багатовимірний і навіть різноспрямований процес самовизначення і самоздійснення. Навіть більше, відповідальність особистості має властивості самодетермінації – це завжди не лише відповідальність перед кимось, але, передусім, дотримання обіцянок перед самим собою, послідовність у власних вчинках. У даному контексті слід зазначити, що відповідальність як сутнісна характеристика особистості, як визначальна сила її самобудування має два виміри – є здатністю і якістю особистості. Відповідальність – це здатність особистості до самовизначення, саморозвитку, самореалізації в бутті і водночас – це особистісна якість, що формується в процесі реалізації означеної здатності. Причому як особистісна якість відповідальність може набувати як продуктивного, так і деструктивного характеру щодо особистості й її буття – так можна бути послідовним не завжди у праведних справах, як довела Ганна Аренд у її дослідженні справи Ейхмана [1].

Проблематичність самовизначення в умовах відсутності моральних ідеалів, переконливо розкривається Ч. Тейлором у зв'язку з обговоренням спроможності етики автентичності. Аналітика «хвороб сучасності» таких як індивідуалізм, експансія інструментального розуму, втрата індивідуальної свободи, котру здійснює канадський філософ, є важливою у багатьох відношеннях. Зокрема «розвивати свою форму життя, ґрунтуючись на своєму власному розумінні питання про

те, що є справді важливим або цінним. Людям пропонується бути чесними із собою і шукати свого власного самоздійснення. Кожен має врешті-решт визначати сам, у чому воно полягає. Ніхто інший не може і не повинен намагатися диктувати його зміст» [7; с. 15].

По-друге, Ч. Тейлор цілком слушно наголошує на тому, що нічим не обмежений принцип індивідуалізму призводить до релятивізму, конформізму, руйнує як основи людської солідарності, так і основи для змістовного самовизначення. Розгортаючи аналітику горизонтів значущості, Ч. Тейлор переконує, що вони вбирають у себе значення і смисли, вироблені спільнотою і традицією, «значущих інших», почуття любові, доброзичливості, солідарності. Причому, традиція у Тейлора виконує роль «джерела моральної орієнтації людини, тоді як спільнота є основною формою існування і єдино можливим середовищем становлення повноцінної людської особистості» [7, с. 115].

Отже у практиках формування відповідальності особистості слід створювати сприятливі умови для формування і розвитку особистісної автентичності і водночас відкрити для особистості інтерсуб'єктивну перспективу і горизонти загальнозначимого, надати їм наочності, переконливості і особистісної значущості. Відповідальність – це автентичність людини, де автентичність набувається і постійно поновлюється через самовизначення і самореалізацію у загальних горизонтах значимого. Це вибір власного способу бути людиною і здійснювати свою життєдіяльність із дотриманням вимог антропологічної межі як межі людяності і людського співбуття. Такий самовибір передбачає чесність із собою, збереження особистості і людської гідності, доброзичливе ставлення до світу.

Висновки. Хоча соціальні структури традиційно розглядаються як незалежні від свободи індивіда, навпаки – їх швидше вважають умовами соціалізації та соціальними обмеженнями, які задають рамки реалізації свободи особистості, вони залежать як такі, що базуються на соціальних нормах, від визнання їх індивідами.

Досліджено, у якому сенсі особистість в результаті соціалізації ніби запрограмована діяти за правилами, які відповідають потребам відтворення цих соціальних структур, а якою мірою вона сама коригує ці правила. Тим самим для того, щоб отримати соціальну свободу, доводиться спочатку навчитися соціальній відповідальності: «свобода для» є передусім відповідальністю. Можна навіть перефразувати відому формулу Спінози: *свобода*

є усвідомленою відповідальністю. Втім, відповідальність як відтворення соціальних структур при ближчому розгляді передбачає не автоматичне виконання певних соціальних ролей, а осмислену дію у щоразу відмінних соціальних ситуаціях, адаптивну поведінку, а підчас і прийняття, на перший погляд, парадоксальних щодо «штатного» функціонування соціальних структур дій. Тобто для успішної відповідальності також потрібний певний ступінь свободи дій.

Виявлено, що характеристики «інституційного» рівня функціонування свободи акцентують увагу на відношеннях людини (групи) і суспільства, а саме взаємодії з соціальними інститутами (інститут сім'ї, інститут приватної власності, інтелектуальна власність). Свобода найбільш очевидно обмежується на цьому рівні законами держави.

Діючи, людина співвідносить свої дії з діями інших людей, кооперується з ними, породжуючи багатоманіття людських спільнот. Створюються соціальні інститути, які регулюють взаємодії й стабілізують їх результати.

Конкретні образи особистісної свободи, незважаючи на все своє різноманіття, у значному ступені відтворюють характер домінуючих в даному суспільстві соціальних інститутів, рівень розвитку економічної системи суспільства, місце індивідів на шкалі соціальних нерівностей та інше. Всі ці фактори відбиваються як на свободі формування життєвих цінностей й потреб індивідів, на становленні й розвитку їх індивідуальностей, так й на свободі прояву вже тих індивідуальностей, цінностей, звичок, рис характеру що сформувалися, які індивіди (групи) не можуть змінити миттєво або не можуть (не хочуть) змінювати зовсім.

Феномен свободи зазнав аналізу як засада участі людини у житті певної спільноти: якщо у традиційних суспільствах нерідко це свобода з однією опцією вибору (хоча й там наявна соціальна стратифікація і тому хоча б мінімальна, але все ж соціальна динаміка), тоді у суспільстві глобалізованому наявний не лише великий вибір співіснуючих спільнот, але й значно ширші, у тому числі й інституалізовані можливості вибору спільноти, до якої може віднести себе особистість.

Отже феномени свободи та відповідальності мають складний характер взаємозалежності, який можна досліджувати, зокрема, з позицій психологічного, соціально-психологічного, інституційного та культурологічного підходів. Втім, всебічне і цілісне дослідження взаємозалежності свободи та відповідальності досягається лише завдяки застосуванню соціально-філософського підходу.

Основним суб'єктом реалізації свободи та відповідальності з позицій філософії є людина як особистість. Відповідальність за діяльність будь-яких соціальних суб'єктів, а не лише фізичних осіб, покладається на конкретні особистості як відповідальних представників цих соціальних суб'єктів.

Список літератури:

1. Апель К.О. Обґрунтування етики відповідальності; пер. з нім. Л. Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. К.: Либідь, 1996. С. 46–60.
2. Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи. Глобалізація. Регіоналізація. Регіон. політика. Луганськ: Альма матер : Знання, 2002. С. 49–67.
3. Гелд Д. Глобалізація/антиглобалізація. Д. Гелд, Е. Мак-Грю; пер. з англ. І. Андрущенко. К.: К.І.С., 2004. 180 с.
4. Рорті Р. Постмодерністський буржуазний лібералізм. Р. Рорті, Р. Козелек. К.: Український філософський фонд, 1998. 60 с. С. 5–13.
5. Степаненко І.В. Духовність у перспективі «Я-Інший»: нові контексти ідентифікації. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Карабіна. 2001. № 531. С. 13–17.
6. Степаненко І.В. Духовність у світлі нової парадигми гуманізму: проблеми та наближення. Практ. філософія. 2001. № 1 (№ 2). С. 257–262.
7. Тейлор Ч. Етика автентичності; пер з англ. К.: Дух і літера, 2002. 128 с.
8. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. 480 с.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ СВОБОДИ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ (СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ ИЗМЕРЕНИЕ)

В статье отмечается, что основным субъектом реализации свободы и ответственности является человек как личность, поскольку ответственность за деятельность всех социальных субъектов, а не только физических лиц возлагается на ответственных представителей этих социальных субъектов.

Понимание соотношения свободы и ответственности человека на разных этапах развития философской мысли обусловлено особенностями коммуникационных, институциональных и социокультурных характеристик тех эпох, в которые создавались соответствующие исторические концепции соотношения свободы и ответственности. В эпоху глобализации ответственность человека определяется ростом влияния на поведение человека механизмов массовой коммуникации, перманентной модернизацией социальных институтов и тому подобное.

Ключевые слова: свобода, ответственность, личность, общество, глобализация, массовая коммуникация, моральные принципы и ценности.

EXISTENCE OF FREEDOM AND RESPONSIBILITY (SOCIAL AND PHILOSOPHICAL MEASUREMENT)

A man as personality is the basic subject of realization of freedom and responsibility, because responsibility for activity of any social subjects, but not only physical persons, depends upon the responsible representatives of these social subjects. Content of concept of globalization – in the aspect of his influence on conditions for realization of human freedom – consists in that the effect of globalization arises up exactly then, when the fate of humanity begins to depend (let only under exceptional circumstances, but – appropriately), from the acts of single man. Understanding of correlation of freedom and responsibility of man on the different stages of development of philosophical idea was predefined the features of communication, institutional and socio-cultural descriptions of those epochs, in which the proper historical conceptions of correlation of freedom and responsibility were created. In the days of globalization responsibility of man determined by the growth of influence on the conduct of man of mechanisms of the mass communication, permanent modernization of social institutes and establishment of domination of situation of multiculturalism. The phenomenon of freedom has been analyzed as a basis for human participation in the life of a community Thus, the phenomena of freedom and responsibility have a complex nature of interdependence, which can be explored, in particular, from the standpoint of psychological, socio-psychological, institutional and cultural approaches. However, a comprehensive and holistic study of the interdependence of freedom and responsibility is achieved only through the application of socio-philosophical approach.

Key words: freedom, responsibility, personality, society, globalization, mass communication, moral principles and values.